καὶ ἐπαινοῦνται, ὅταν αἰσχρόν τι ἢ λυπηρὸν ὑπομένωσιν ἀντὶ μεγάλων καὶ καλῶν»[1]. Παρ᾽ ὅτι λοιπὸν ἀνεζήτησε τρόπους ἐνισχύσεως τῆς πρακτικῆς διαγωγῆς ἀνεξαρτήτους τῆς συνειδητῆς προσπαθείας, ὁ Ἀριστοτέλης ἐτόνισεν χωρὶς διάθεσιν ὑπεκφυγῆς, ὅτι διὰ τὴν ἠθικὴν ἀξιολόγησιν τῆς ἐναρέτου διαγωγῆς ἔπρεπε νὰ ὑπολογισθῇ ἐκτὸς τῆς ἐνεργείας, ἡ ὁποία εἶχε καθ᾽ ἑαυτὴν κοινωνικὴν ἀξίαν, τὸ ὑποκειμενικὸν κίνητρον: «Τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ ἤθους ἐν τῇ προαιρέσει τὸ κύριον»[2].

Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι ὁ χαρακτὴρ τοῦ ὡς πρὸς τὴν διαγωγὴν ἐπαινετοῦ ἢ κατακριτέου ἀνθρώπου ἔγκειται κυρίως εἰς τὴν δυνατότητα τῆς ἐκλογῆς τοῦ ἠθικῶς πρέποντος ἢ ἀπαραδέκτου: «Τῷ γὰρ προαιρεῖσθαι τἀγαθὰ ἢ κακὰ ποιοί τινές ἐσμεν»[3]. Οὐσιαστικῶς δηλαδὴ δὲν ἐξαρτᾶται τὸ βάρος τῆς ἠθικῆς πράξεως ἐκ τῆς ἑκουσίας ὑποταγῆς εἰς μίαν γενικὴν ὀφειλήν, ὅπως ἑρμηνεύουν κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς κατηγορικῆς προσταγῆς τοῦ Kant τὴν ἀριστοτέλειον Ἠθικὴν ὡρισμένοι ἐκ τῶν συγχρόνων μελετητῶν της[4], ἀλλ᾽ ἐκ τῆς ἱκανότητος τοῦ ἀνθρώπου νὰ πράττῃ ἐξ ἐσωτερικῆς παρορμήσεως, ὅ,τι ἐπιβάλλεται λογικῶς: «Προαιρέσεως δὲ ὄρεξις καὶ λόγος ὁ ἕνεκά τινος»[5]. Τὸ βασικὸν γνώρισμα τοῦ ἐναρέτου βίου δὲν πρέπει νὰ ζητηθῇ κατὰ ταῦτα εἰς τὴν πρακτικήν του ἐκδήλωσιν καθ᾽ ἑαυτήν, ἀλλ᾽ εἰς τὴν χαρακτηριστικήν του στάσιν ἢ ποιότητα, εἰς τὴν σταθερὰν ἐσωτερικήν του κατεύθυνσιν πρὸς ὡρισμένους σκοποὺς χάριν τῆς ἠθικῆς των ἀξίας: «Ἔστι τὸ πῶς ἔχοντα πράττειν ἕκαστα, ὥστ᾽ εἶναι ἀγαθόν, λέγω δ᾽ οἷον διὰ προαίρεσιν καὶ αὐτῶν ἕνεκα τῶν πραττομένων»[6].

4. Μεταξὺ λογικῆς πειθαρχίας καὶ ἀναπτύξεως τῶν ψυχικῶν κλίσεων

Διὰ τῆς ἠθικῆς ἀξιολογήσεως τοῦ ἔθους καὶ τῆς προθέσεως ὁ Ἀριστοτέλης ἀπεκάλυψε δύο ἀπόψεις τῆς πράξεως, ἡ ὁποία ἦτο μόνον εἰς τὴν ἰδανικήν της περίπτωσιν ὁ συνδυασμός των. Ἡ πρώτη συνίστατο εἰς τὴν ἐμπέδωσιν τοῦ χαρακτῆρος ἔστω καὶ διὰ τῆς ἐπιβολῆς δυσαρέστων καθηκόντων, τὰ ὁποῖα ἐν τούτοις δὲν ἐπρόκειτο νὰ παραμείνουν «λυπηρὰ συνήθη γενόμενα»[7], ἀλλὰ νὰ καταστοῦν διὰ τῆς συνηθείας εὐχά-

1. Ἠθ. Νικ. Γ΄ 1 (p. 1110 a 20 — 22).
2. » » Θ΄ 15 (p. 1163 a 22/23).
3. » » Γ΄ 4 (p. 1112 a 1/2).
4. Ἴδε R. A. Gauthier — J. V. Jolif: L' éthique a Nicomaque, Louvain — Paris I τόμ. 1970, σ. 289, 297/98. Πρβλ. I. Düring: Aristoteles, ὡς ἀν. berg 1966, σ. 463.
5. Ἠθ. Νικ. Ζ΄ 2 (p. 1139 a 32/33).
6. » » Ζ΄ 13 (p. 1144 a 18 — 20).
7. » » Κ΄ 10 (p. 1179 b 41).

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ριστα εἰς τὴν ἐκτέλεσίν των: «Τὸ ἔθος ποιεῖ ἡδύ»[1]. Πρὸς τοῦτο ἔπρεπε νὰ περιορισθῇ ὁ λόγος ὡς παιδαγωγικὸν μέσον, ἐφ' ὅσον οἱ περισσότεροι ἐκ τῶν ἀνθρώπων δὲν δίδουν προσοχὴν εἰς τὰ ὀρθὰ καὶ τὰ πρέποντα, τὰ ὁποῖα ἱκανοποιοῦν κατὰ βάθος τὴν ψυχήν, ἀλλ' εἰς τοὺς τρόπους τῆς ἱκανοποιήσεως τῶν ἀλόγων ἐπιθυμιῶν της, ὥστε μόνον διὰ τῆς βίας νὰ ἐφαρμόζουν τὰ ἠθικὰ αἰτήματα: «Τοὺς δὲ πολλοὺς (φαίνονται οἱ λόγοι) ἀδυνατεῖν πρὸς καλοκαγαθίαν προτρέψασθαι. οὐ γὰρ πεφύκασιν αἰδοῖ πειθαρχεῖν, ἀλλὰ φόβῳ, οὐδὲ ἀπέχεσθαι τῶν φαύλων διὰ τὸ αἰσχρόν, ἀλλὰ διὰ τὰς τιμωρίας· πάθει γὰρ ζῶντες τὰς οἰκείας ἡδονὰς διώκουσιν καὶ δι' ὧν αὗται ἔσονται, φεύγουσι δὲ τὰς ἀντικειμένας λύπας, τοῦ δὲ καλοῦ καὶ ὡς ἀληθῶς ἡδέος οὐδ' ἔννοιαν ἔχουσιν, ἄγευστοι ὄντες· τοὺς γὰρ δὴ τοιούτους τίς ἂν λόγος μεταρρυθμίσαι;»[2].

Ἡ ἄλλη ἄποψις συνίστατο εἰς τὴν συνειδητὴν προτίμησιν τοῦ ἀγαθοῦ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν ἐσήμαινε διὰ τὸν ἐνάρετον βίον, ὅτι ἐβασίζετο ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν λογικήν, ἀλλ' ὅτι διὰ τῆς λογικῆς ὑπέτασσε τὴν ἐσωτερικὴν ἀνάγκην, κυρίως ὅταν δὲν ἐπρόκειτο περὶ φυσικῆς προδιαθέσεως, ἀλλ' εἶχε προκύψει ἐκ μιᾶς κακῆς συνηθείας: «Ῥᾷον γὰρ ἔθος μετακινῆσαι φύσεως»[3]. Μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου καὶ ὅσον ἐπιτακτικωτέρα καθίστατο ἡ ἀπαίτησις τοῦ ἐλέγχου τῶν ψυχικῶν ἀντιδράσεων χάριν τῆς πνευματικῆς ἠρεμίας τοῦ ἀνθρώπου, τὸν ὁποῖον ἐτάρασσεν ἡ τύρβη τοῦ κόσμου, ἡ ἀρετὴ ἐθεωρήθη ὡς ὑπερνίκησις τῶν ἀλόγων ῥοπῶν. Ὁ καιρὸς ἐτάχθη τελικῶς ὑπὲρ τῆς διανοητικῆς πειθαρχίας καὶ κατὰ τῶν βιολογικῶν ἀναγκῶν, ἐκ τῶν ὁποίων κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἐπήγαζεν ἡ ψυχικὴ ἔφεσις γενικῶς. Ὅσοι ὅμως ἐνεθυμοῦντο, ὅτι «τὰ μὲν ὀργανικὰ μέρη παρασκευάζει ἐπιτηδείως τὰ πάθη, ἡ δὲ ὄρεξις τὰ πάθη»[4], δὲν ἦσαν πρόθυμοι νὰ συμφωνήσουν εἰς τὴν ἀπόρριψιν τῶν θυμικῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα ἐξελήφθησαν ὡς «παθήματα» τῆς ζωῆς, μόνον ἐφ' ὅσον εἶχεν ὡς ἰδανικὸν τὴν ἀταραξίαν. Οἱ μνήμονες[5] αὐτοὶ τῶν διδαγμάτων τοῦ Λυκείου ἐθεώρησαν ἐξ ἀντιδράσεως ὡς πρωταρχι-

1. Ῥητορ. Γ' 11 (p. 1370 a 13/14).
2. Ἠθ. Νικ. Κ' 10 (p. 1179 b 11—19).
3. » » Η' 11 (p. 1152 a 29/30).
4. Περὶ ζῴων κινήσεως 8 (p. 702 a 17/18).
5. Ἴδε R. Walzer: Magna Moralia und Aristotelische Ethik, Berlin 1929, σ. 163, E. J. Schächer: Studien zu den Ethiken des Corpus Aristotelicum II, Paderborn 1940, σ. 115, P. Gohlke: Die Entstehung der aristotelischen Ethik, Politik und Rhetorik («Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien», Philos. — Histor. Klasse, Brünn — München — Wien τόμ. CCXXIII (διατρ. II) 1944, σ. 78), W. Jaeger: Aristotle, ὡς ἀν. σ. 440 — 442, P. Moraux: L' évolution d' Aristote («Aristote et Saint Thomas», ἐκδ. Nauwelaerts, Louvain — Paris 1957, σ. 33).

Ε.Υ.Δ. ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

κὸν κίνητρον τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς τ ὴ ν δ ύ ν α μ ι ν τ ῶ ν ἐ σ ω τ ε ρ ι κ ῶ ν κ λ ί σ ε ω ν, τὴν κατεύθυνσιν ἁπλῶς τῶν ὁποίων ὥριζεν ἡ λογική: «Οὐχ, ὡς οἴονται οἱ ἄλλοι, τῆς ἀρετῆς ἀρχὴ καὶ ἡγεμών ἐστιν ὁ λόγος, ἀλλὰ μᾶλλον τὰ πάθη· δεῖ γὰρ πρὸς τὸ καλὸν ὁρμὴν ἄλογόν τινα πρῶτον ἐγγίνεσθαι (ὃ καὶ γίνεται), εἶθ' οὕτως τὸν λόγον ὕστερον ἐπιψηφίζοντα εἶναι καὶ διακρίνοντα.. ὁ δὲ λόγος ὕστερος ἐπιγινόμενος καὶ σύμψηφος ὢν ποιεῖ πράττειν τὰ καλά.. διὸ μᾶλλον ἀρχῇ ἔοικε πρὸς τὴν ἀρετὴν τὸ πάθος εὖ διακείμενον ἢ ὁ λόγος»[1].

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τούτοις κατέληξε (παρὰ τὴν ἀναγνώρισιν τῶν ψυχικῶν ὁρμῶν ὡς ἰσοδυνάμων πρὸς τὴν διανοητικὴν ἐνέργειαν ἐκφράσεων τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως*) εἰς τὴν γενικευομένην περὶ τοῦ πάθους ἀντίληψιν κυρίως κατὰ τὴν συγγραφὴν τῶν ἀποσιωπηθέντων μετὰ τὸν θάνατόν του «Ἠθικῶν Νικομαχείων»[2]. Τὴν ἀξιολογικὴν αὐτὴν καταδίκην τῶν «παθῶν»** προεκάλεσε περὶ τὰ τέλη τῆς ζωῆς του ἐντὸς τῆς ἀποδιοργανουμένης ἠθικῶς Ἀθηναϊκῆς κοινωνίας ἡ αὐξανομένη ἀντίδρασις ἰδίως τῶν νέων εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῶν λογικῶς ἐπιτακτικῶν διὰ τὸ ἦθος συμπερασμάτων. Ὅ,τι διὰ τοῦτο κυρίως τὸν ἐνδιέφερε τότε, ἐφ' ὅσον οὕτως ἢ ἄλλως δὲν ἐπίστευεν εἰς τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς καθαρᾶς λογικῆς, ἦτο ἡ συμπλήρωσις τῆς παρακαταθήκης τῶν βιολογικῶν ἐνεργειῶν δι' ἐ ν α ρ έ τ ω ν δ ι α θ έ σ ε ω ν, εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῶν ὁποίων συνέβαλλε πρὸ παντὸς ἄλλου ἡ σ υ ν ή θ ε ι α. Ὅσον ἀσθενεστέρα διὰ τοῦτο ἀπεδεικνύετο ἡ δύναμις τῆς ἐπιχειρηματολογικῆς πειθοῦς, τόσον περισσότερον ἐπίστευεν, ὅτι ὁ κατάλληλος ἐθισμὸς ἀπὸ τῆς νεαρᾶς ἡλικίας ἀποτελεῖ τὸν ἀποκλειστικὸν σχεδὸν παράγοντα τοῦ ἐναρέτου βίου: «Οὐ μικρὸν οὖν διαφέρει τὸ οὕτως ἢ οὕτως εὐθὺς ἐκ νέων ἐθίζεσθαι, ἀλλὰ πάμπολυ, μᾶλλον

---

1. Ἠθ. μεγ. Β΄ 7 (p. 1206 b 18 — 29).

* «Δοκεῖ δ' οὐχ ἧττον ἀνθρωπικὰ εἶναι τὰ ἄλογα ὥστε καὶ αἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου ⟨αἱ⟩ ἀπὸ θυμοῦ καὶ ἐπιθυμίας» (Ἠθ. Νικ. Γ΄ 3, p. 1111 b 1/2).

2. Ἴδε P. M o r a u x: Les listes anciennes des ouvrages d' Aristote, ὡς ἀν. σ. 2, 42.

** «Τοῖς πάθεσιν ἀκολουθητικὸς ὢν ματαίως ἀκούσεται καὶ ἀνωφελῶς» (Ἠθ. Νικ. Α΄ 1, p. 1095 a 4/5), «Διὰ τὸ κατὰ πάθος ζῆν καὶ διώκειν ἕκαστα· τοῖς γὰρ τοιούτοις ἀνόνητος ἡ γνῶσις γίνεται» (—, p. 1095 a 8/9), «Διὰ τὸ πάθει ζῶντας πολλὰ ἁμαρτάνειν» (—, Δ΄ 15, p. 1128 b 17/18), «Οἱ δὴ περὶ ταῦτα πλεονέκται χαρίζονται ταῖς ἐπιθυμίαις καὶ ὅλως τοῖς πάθεσι καὶ τῷ ἀλόγῳ τῆς ψυχῆς» (—, Ι΄ 8, p. 1168 b 19 — 21. Πρβλ. Κ΄ 10, p. 1179 b 13), «Φανερόν ἐστιν ὅτι κατὰ φύσιν καὶ συμφέρον τὸ ἄρχεσθαι τῷ σώματι ὑπὸ τῆς ψυχῆς καὶ τῷ παθητικῷ μορίῳ ὑπὸ τοῦ νοῦ καὶ τοῦ μορίου τοῦ λόγου ἔχοντος» (Πολ. Α΄ 5, p. 1254 b 6 — 9), «Ἀριστοτέλους. Ἠ οὐχ ὁρᾷς ὅτι τῶν ἐν ὀργῇ διαπραττομένων ἁπάντων ὁ λογισμὸς ἀποδημεῖ φεύγων τὸν θυμὸν ὡς πικρὸν τύραννον;» (Σ τ ο β α ί ο υ: Ἐκλογῶν ἀποφθεγμάτων ὑποθηκῶν ΙΙΙ 20, 46, p. 548/49. Πρβλ. 55, p. 550/51).

Ε.Υ.Δ. ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

δὲ τὸ πᾶν»[1]. Ἐὰν εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν ἐπικτήτων ἠθικῶν τάσεων ἐπρόκειτο περὶ ἑνὸς παιδαγωγικοῦ ἀγωνίσματος ὑπὲρ ἢ ἐναντίον τῆς φυσικῆς ὑποστάσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἦτο μία ἐρώτησις χωρὶς σημασίαν, ἐφ' ὅσον ἡ μετάδοσις καὶ ἡ ἀνάπτυξίς των παρουσιάζετο φυσικῶς δυνατή: «Οὔτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειουμένας δὲ διὰ τοῦ ἔθους»[2].

5. Ἡ ἀγαθὴ βούλησις εἰς τὴν μεταφυσικήν της ἔννοιαν

Ἂν καὶ ἡ πολιτικὴ ἐπικαιρότης ἐνίσχυε διὰ τῆς ἐκλύσεως τῶν ἠθῶν καὶ τοῦ ἐντεινομένου ἀτομιστικοῦ πνεύματος τὴν ἀπαισιόδοξον ἄποψιν, ὅτι κατ' οὐσίαν «οἱ πολλοὶ ἀνάγκῃ μᾶλλον ἢ λόγῳ πειθαρχοῦσιν καὶ ζημίαις ἢ τῷ καλῷ»[3], ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ὑπεβίβασεν ἐν τούτοις τὴν Ἠθικὴν εἰς τὴν ἐκπόνησιν ἀναγκαστικῶν μεθόδων παραγωγῆς ἐναρέτων πράξεων οὔτε τὴν ἐξουδετέρωσεν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ κοινωνικοῦ βίου διὰ τῆς παρουσιάσεως θεωρητικῶν καὶ μόνον διαπιστώσεων, ἀλλ' ἐτοποθέτησε τὸ ἀξιολογικὸν κριτήριον τῆς ἀστικῆς συμπεριφορᾶς εἰς τὴν σκόπιμον ἐπιδίωξιν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἑκάστοτε συνθηκῶν διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ χαρακτῆρος. Ἐὰν κατὰ τὴν δημιουργίαν τῶν τεχνικῶν ἢ καλλιτεχνικῶν ἔργων ἐπιβάλλεται διὰ τὴν ἐκτίμησίν των νὰ ἔχουν μίαν ὡρισμένην ἰδιότητα, κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἠθικῶν ἐνεργειῶν δὲν ἀρκεῖ νὰ παρουσιάζουν μίαν ἀντικειμενικὴν ὄψιν, ἀλλὰ πρέπει νὰ προέρχωνται ταυτοχρόνως ἐκ μιᾶς ἀναλόγου διαθέσεως, νὰ βασίζωνται εἰς τὴν γνῶσιν, νὰ ἐγκλείουν τὸν σκοπόν των, ὥστε νὰ μὴ γίνωνται χάριν ἄλλων πραγμάτων καὶ νὰ παρουσιάζουν ἐκ παραλλήλου μίαν σταθερότητα εἰς τὸν τρόπον ἐκφράσεως. Ἐκ τῶν προϋποθέσεων αὐτῶν χρειάζεται εἰς τοὺς τομεῖς τῆς κατασκευαστικῆς δυνατότητος μόνον ἡ γνῶσις, ἡ ὁποία ὅμως εἰς τὸν ἠθικὸν κόσμον ἀποτελεῖ ἕνα καὶ μόνον καὶ ὄχι ὁπωσδήποτε τὸν ἰσχυρότερον παράγοντα: «Τὰ γὰρ ὑπὸ τῶν τεχνῶν γινόμενα τὸ εὖ ἔχει ἐν αὑτοῖς· ἀρκεῖ οὖν ταῦτά πως ἔχοντα γενέσθαι· τὰ δὲ κατὰ τὰς ἀρετὰς γινόμενα οὐκ ἂν αὐτά πως ἔχῃ, δικαίως καὶ σωφρόνως πράττεται, ἀλλὰ καὶ ἐὰν ὁ πράττων πως ἔχων πράττῃ, πρῶτον μὲν ἐὰν εἰδώς, ἔπειτ' ἐὰν προαιρούμενος καὶ προαιρούμενος δι' αὐτά, τὸ δὲ τρίτον καὶ ἐὰν βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως ἔχων πράττῃ· ταῦτα δὲ πρὸς μὲν τὰς ἄλλας τέχνας ἔχειν οὐ συναριθμεῖται, πλὴν αὐτὸ τὸ εἰδέναι· πρὸς δὲ τὸ τὰς ἀρετὰς τὸ μὲν εἰδέναι μικρὸν ἢ οὐδὲν ἰσχύει, τὰ δ' ἄλλα οὐ μικρόν, ἀλλὰ τὸ πᾶν δύναται»[4].

1. Ἠθ. Νικ. Β' 1 (p. 1103 b 23—25).
2. » » Β' 1 (p. 1103 a 23—26).
3. » » Κ' 10 (p. 1180 a 5/6).
4. » » Β' 3 (p. 1105 a 27—b 4). Πρβλ. Ζ' 13 (p. 1144 a 18—20).

Ε. ΙΑ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Βασικὴ κατὰ ταῦτα προϋπόθεσις τοῦ ἐναρέτου ἔργου, ἡ ὁποία περιέχει τὴν ἱκανότητα τῆς διαγνώσεως μιᾶς καταστάσεως καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἔχει λογικὸν χαρακτῆρα, θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους «τὸ εὖ βουλεύεσθαι»[1]. Κύριον γνώρισμα τῆς ἠθικῆς αὐτῆς ἰδιότητος, ἡ ὁποία προσδιορίζει, ὅ,τι διὰ τῆς πράξεως εἶναι δυνατὸν νὰ μεταβληθῇ («βουλεύται δ' οὐθεὶς περὶ τῶν ἀδυνάτων ἄλλως ἔχειν, οὐδ' ὅσων μὴ τέλος τί ἐστὶ καὶ τοῦτο πρακτὸν ἀγαθόν»)[2], εἶναι ὁ συντονισμὸς τῶν ἀπαιτουμένων προσπαθειῶν διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἀρετῆς. Τὴν ἔννοιαν τῆς ἀγαθῆς θελήσεως εἶχε συνοψίσει ὁ Πλάτων εἰς τὸν ὅρον «φρόνησις», διὰ νὰ δηλώσῃ τὴν ἀξιοποίησιν τῆς Ἰδέας τοῦ Ἀγαθοῦ εἰς τὴν ἠθικὴν πραγματικότητα. Ὡς ἡγετικὸν στοιχεῖον τῆς Ἀκαδημίας κατὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ «Προτρεπτικοῦ» (ὁπότε σκοπὸς τῆς ζωῆς ἐθεωρεῖτο ἡ φυγὴ ἐκ τοῦ σωματικοῦ κόσμου) καὶ ὡς ἐρευνητὴς καὶ διδάσκαλος εἰς τὴν αὐλὴν τῶν πλατωνιζόντων ἡγεμόνων τῆς αἰολικῆς πόλεως Ἄσσου κατὰ τὴν συγγραφὴν τῶν «Ἠθικῶν Εὐδημίων» (ὁπότε ἡ συνισταμένη τῶν ἠθικῶν ἀπαιτήσεων ἔτεινε πρὸς τὸν ἀμέτοχον τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς θεὸν) ὁ Ἀριστοτέλης ἀνέπτυξε τὴν μεταφυσικὴν σημασίαν τῆς εὐβουλίας. Ὁ νοῦς εἶχε τὴν ἱκανότητα καὶ τὸ καθῆκον νὰ ὑψωθῇ ἐπέκεινα τῶν φαινομένων εἰς τὴν θείαν σφαῖραν καὶ νὰ ὁρίσῃ διὰ τοῦ ὑψίστου ὄντος τὰ κριτήρια τῶν πρακτικῶν ἐνεργειῶν. Ὡς «κυρία τῶν ἐπιστημῶν»[3] ἡ φρόνησις ἦτο κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ «μετασχηματιστὴς»[4] τῆς ὑπερβατικῆς ἀξίας εἰς τὴν ἠθικὴν δυνατότητα τῆς πράξεως. Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν διὰ τοῦτο, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ Ἠθικὴ παρουσιάζεται εἰς τὴν πλατωνικήν της διάστασιν ὡς «πρακτικὴ μεταφυσική»[5], ὁ ἄνθρωπος εἶχεν ὡς ἀποστολὴν νὰ κατοπτεύῃ διὰ τοῦ νοῦ τὸν ἰδανικὸν παράγοντα τῆς ὑπάρξεως καὶ νὰ τὸν λατρεύῃ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν ζωήν. Ὤφειλε δηλαδὴ λογικῶς καὶ ἠθικῶς «τὸν θεὸν θεραπεύειν καὶ θεωρεῖν»[6].

6. *Φρόνησις, ὁ ἐπιτακτικὸς παράγων τῆς ἀστικῆς διαγωγῆς*

Εἰς τὴν «πρώτην καὶ συγχρόνως τελευταίαν καὶ ὡριμωτέραν σύνοψιν τῆς Ἑλληνικῆς ἠθικότητος»[7] ὁ συντελεστὴς τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς ἔχει ἀποκτήσει νέαν σημασίαν. Ἡ φρόνησις δὲν ἐξαντλεῖται εἰς τὸν

---

1. Ἠθ. Νικ. Ζ' 8 (p. 1141 b 10).
2. » » Ζ' 8 (p. 1141 b 11/12).
3. » Εὐδ. Θ' 1 (p. 1246 b 9/10).
4. W. Jaeger: Aristoteles, Berlin 1955², σ. 250.
5. R. Stark: Aristotelesstudien («Zetemata», München VIII τεῦχ. 1954, σ. 70).
6. Ἠθ. Εὐδ. Θ' 3 (p. 1249 b 20).
7. F. Dirlmeier: Aristoteles («Aristoteles in der neueren Forschung», ὡς ἀν. σ. 155).

Ε.Υ.Δ.τ.Φ. Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

λογικόν της χαρακτῆρα καὶ ὁ θεὸς δὲν ἀποτελεῖ τὸ μέτρον τῶν πράξεων. Μεταξὺ τῆς πρακτικῆς καὶ τῆς μεταφυσικῆς σκέψεως ἐδημιουργήθη κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον μία διάστασις, ἡ ὁποία περιώρισε τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ νοῦ εἰς τὰ θέματα τῆς κοινωνικῆς διαγωγῆς, ὥστε ὁ τρόπος ἐλέγχου τῶν ἠθικῶν δεδομένων νὰ ἔχῃ ἀποκτήσει μίαν ἀνάλογον τοῦ καντιανοῦ «πρακτικοῦ λόγου»[1] μεθοδικὴν αὐτονομίαν: «Ὥστ' ἀνάγκη τὴν φρόνησιν ἕξιν εἶναι μετὰ λόγου ἀληθῆ περὶ τὰ ἀνθρώπινα ἀγαθὰ πρακτικήν»[2]. Ἐνάρετος δὲν θεωρεῖται τώρα ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ὁραματίζεται τὸν ἀπρόσιτον εἰς τὴν αἴσθησιν πυρῆνα τοῦ εἶναι, ἀλλ' αὐτός, ὁ ὁποῖος πράττει στηριζόμενος εἰς μίαν πλήρη ἐπίγνωσιν τῶν γεγονότων τοῦ ἀστικοῦ βίου: «Καὶ γὰρ τὸν φρόνιμον δεῖ γιγνώσκειν αὐτά»[3]. Ὁ Ἀριστοτέλης τάσσεται κατὰ συνέπειαν ἐναντίον τῶν θείων ἐμπνεύσεων* περὶ τοῦ πρακτέου, ὅπου ἡ θεμελίωσις τῆς γνώσεως ἐπὶ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων δὲν εἶναι δυνατή.

Ὡς ἀπαραίτητον γνώρισμα τῆς ἐνδεδειγμένης πράξεως θεωρεῖται διὰ τοῦτο εἰς τὰ «Ἠθικὰ Νικομάχεια» ἡ δυνατότης τῆς πραγματοποιήσεώς της κατόπιν ἐλέγχου τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν: «Δεῖ δ' αὐτοὺς τοὺς πράττοντας πρὸς τὸν καιρὸν σκοπεῖν, ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῆς ἰατρικῆς ἔχει καὶ τῆς κυβερνητικῆς»[4]. Ἀντὶ τῆς ἀφῃρημένης ἐννοίας τοῦ «ἐπέκεινα τῆς οὐσίας»[5] πλατωνικοῦ ἰδεώδους ὀφείλουν ἑπομένως νὰ ἐρευνηθοῦν οἱ ὅροι τῆς ἐκπληρώσεως τῶν ἀπαραιτήτων διὰ τὴν πολιτικὴν συνύπαρξιν ἠθικῶν ἐπιταγῶν: «Ἡ δὲ φρόνησις περὶ τὰ ἀνθρώπινα καὶ περὶ ὧν ἔστι βουλεύσασθαι»[6]. Θέλησις καὶ ἀπόφασις ἐκφράζονται οὐσιαστικῶς εἰς τοὺς διαφόρους τομεῖς τοῦ βίου τῆς πόλεως, εἰς τρόπον ὥστε ἡ ὀρθότης τῆς ἐκδηλώσεώς των νὰ βασίζεται εἰς τὴν γνῶσιν τῶν ἀστικῶν των προϋποθέσεων: «Ἔστι δὲ καὶ ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ φρόνησις ἡ αὐτὴ μὲν ἕξις»[7].

Ἐφ' ὅσον ὁ ἠθικὸς παράγων τῆς συμπεριφορᾶς ἐλέγχει τὰ πραγματικὰ δεδομένα, εὑρίσκει τοὺς καταστατικούς των ὅρους τότε κυρίως, ὅταν βασίζεται εἰς τὰ συγκεκριμένα στοιχεῖα καὶ γεγονότα τοῦ ἀστικοῦ βίου:

---

1. Ἴδε H.-G. Gadamer: Der aristotelische Protreptikos und die entwicklungsgeschichtliche Betrachtung der aristotelischen Ethik («Hermes», Berlin LXIII τόμ. 1928, σ. 147).
2. Ἠθ. Νικ. Ζ' 5 (p. 1140 b 20/21).
3. » » Ζ' 12 (p. 1143 a 36/37). Πρβλ. Ἠθ. Εὐδ. Γ' 5 (p. 1232 a 36/37).

* «Ἀρετὴ ἂν εἴη οὔτε φύσει οὔτε διδακτόν, ἀλλὰ θείᾳ μοίρᾳ παραγιγνομένη ἄνευ νοῦ, οἷς ἂν παραγίγνηται» (Πλάτωνος: Μένωνος 99 Ε — 100).

4. Ἠθ. Νικ. Β' 2 (p. 1104 a 8 — 10).
5. Πλάτωνος: Πολιτείας 509 Β.
6. Ἠθ. Νικ. Ζ' 8 (p. 1141 b 8/9).
7. » » Ζ' 8 (p. 1141 b 23/24).

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

«Οὐδ' ἔστιν ἡ φρόνησις τῶν καθόλου μόνον, ἀλλὰ δεῖ καὶ τὰ καθέκαστα γνωρίζειν»[1]. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ἀποβλέπει ἁπλῶς εἰς τὴν ἀναγνώρισιν μιᾶς καταστάσεως, δὲν ταυτίζεται πρὸς τὴν «σύνεσιν», ἡ ὁποία εἶναι «κριτικὴ μόνον»[2], ἀλλ' ὁρίζει τὴν ἑκάστοτε ἀναγκαίαν ἐνέργειαν: «Ἡ μὲν φρόνησις ἐπιτακτική ἐστιν· τί γὰρ δεῖ πράττειν εἰ μὴ τὸ τέλος αὐτῆς ἐστιν»[3]. Ἐφ' ὅσον ἐξ ἄλλου ἐπιβάλλει τὴν ἠθικὴν πρᾶξιν, δὲν συμπίπτει πρὸς ἐκείνην. Ἔχουν διὰ τὸν λόγον αὐτὸν λάθος, ὅσοι νομίζουν, ὅτι ἀρετὴ καὶ φρόνησις εἶναι ταυτόσημα πράγματα*. Καὶ ναὶ μὲν δὲν γίνεται λόγος περὶ ἐναρέτων ἔργων, ὅταν δὲν ἐκφράζουν τὸ ἠθικὸν φρόνημα, οὔτε ὅμως περὶ φρονίμων ἀνθρώπων, ὅταν δὲν διάγουν ἐνάρετον βίον: «Διόπερ τινές φασιν πάσας τὰς ἀρετὰς φρονήσεις εἶναι καὶ Σωκράτης τῇ μὲν ὀρθῶς ἐζήτει, τῇ δ' ἡμάρτανεν. ὅτι μὲν γὰρ φρονήσεις ᾤετο εἶναι πάσας τὰς ἀρετάς, ἡμάρτανεν, ὅτι δ' οὐκ ἄνευ φρονήσεως, καλῶς ἔλεγεν.. δῆλον οὖν ἐκ τῶν εἰρημένων ὅτι οὐχ οἷόν τε ἀγαθὸν εἶναι κυρίως ἄνευ φρονήσεως, οὐδὲ φρόνιμον ἄνευ ἠθικῆς ἀρετῆς»[4].

7. *Ὑπὸ ποίους ὅρους ἡ πρᾶξις ἐκφράζει τὴν ἐλευθέραν θέλησιν*

Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη δὲν ἀξιολογεῖται ἡ ἀρετὴ μόνον ἐκ τοῦ ἀποτελέσματός της, ἀλλ' ἐπίσης καὶ κυρίως κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὴν διάθεσιν, τὴν ὁποίαν ὑλοποιεῖ. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς δὲν ἔχει αὐτοτέλειαν, δὲν θὰ ἦτο διὰ τοῦτο δυνατὸν νὰ καθορισθῇ ἀντικειμενικῶς ὡς συμφωνία τῆς πράξεως πρὸς μίαν ἀξίαν, ἀλλ' ἀνάγεται εἰς τὸν ὑποκειμενικόν της παράγοντα καὶ τρόπον τινὰ ἐκφράζει τὴν κριτικήν του στάσιν εἰς τὸν κόσμον τῶν ἀστικῶν σχέσεων. Ἐφ' ὅσον ἐξυπηρετεῖ μίαν λογικὴν ἀπαίτησιν ἠθικοῦ χαρακτῆρος, ἀποτελεῖ «τοῦ νοῦ ὄργανον»[5]. Τὴν ἐκπροσωποῦν ὡς ἐκ τούτου μόνον ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι ἐλέγχουν πνευματικῶς μίαν κατάστασιν καὶ ἀποφασίζουν νὰ πράξουν ἐνσυνειδήτως καὶ κατὰ συνέπειαν ὑπευθύνως.

Εἰς τὴν πρακτικὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἀριστοτέλους, ἡ ὁποία ἐξύψωσεν ὡς κριτήριον τῆς συμπεριφορᾶς ἀντὶ τῆς ἐπιταγῆς τὴν ἠθικὴν συνείδησιν, κατέληξεν ἡ καταστροφὴ τῶν ἀντικειμενικῶν ἀξιωμάτων τῆς πράξεως μετὰ τὴν ἠθικὴν πτῶσιν τοῦ νομικοῦ πολιτεύματος. Τὴν στιγμήν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ κωμικὸς ποιητὴς Ἀντιφάνης μετέθετε προ-

1. Ἠθ. Νικ. Ζ' 8 (p. 1141 b 14/15).
2. » » Ζ' 11 (p. 1143 a 8—10).
3. » » Ζ' 11 (p. 1143 a 8/9).
* «Ὠφέλιμόν γε οὖσαν τὴν ἀρετὴν φρόνησιν δεῖ τιν' εἶναι» (Πλάτωνος: Μένωνος 88 D).
4. Ἠθ. Νικ. Ζ' 13 (p. 1144 a 17—32).
5. » Εὐδ. Η' 14 (p. 1248 a 29).

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

κλητικῶς τὸ δίκαιον ἐκ τῆς ἁρμοδιότητος τοῦ κράτους εἰς τὴν ἀτομικὴν αἴσθησιν τῆς δικαιοσύνης («ὁ μηδὲν ἀδικῶν οὐδενὸς δεῖται νόμου»)[1], ὁ Ἀριστοτέλης ἐστήριζε τὴν εὐθύνην εἰς τὴν κοινωνικὴν εὐθύτητα καὶ τὴν λογικὴν δύναμιν τῶν ἐξησκημένων εἰς τὸν ἐνάρετον βίον ἀστῶν. Δὲν ὑπῆρχε κατὰ τὴν γνώμην του ἄλλος ὑπόλογος διὰ τὸν τρόπον τῆς ἠθικῆς ἐνεργείας πλὴν τοῦ φρονίμου ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἐστάθμιζεν ἑκάστοτε τὰ γεγονότα κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὴν ἰδιωτικὴν ὑπόθεσιν, ἐφ' ὅσον ὅμως δὲν κατέλυεν, ἀλλ' ἀντεπροσώπευε τὴν γενικὴν ἀνάγκην.

Χωρὶς νὰ ἐρευνήσῃ κατὰ βάθος τὸ πρόβλημα τοῦ αὐτεξουσίου, ὅπως τὸ ἔπραξεν ἡ Στωϊκὴ φιλοσοφία (εἰς τὴν προσπάθειάν της νὰ λύσῃ τὴν ἀντινομίαν, ἡ ὁποία προέκυπτεν ἐκ τοῦ ἐκθειασμοῦ τῆς φύσεως καὶ τῆς καταδίκης τοῦ πάθους)[2] καὶ ἀργότερον ἡ νεωτέρα Εὐρωπαϊκὴ σκέψις (μετὰ τὴν ἐξάρτησιν τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῆς θείας καὶ τῆς σατανικῆς ἐξουσίας ἐκ τῆς ἀποφάσεως τοῦ ἀνθρώπου, ὁπότε ἡ ἐλευθερία ἐνεφανίσθη ὡς κύριον πρόβλημα τῆς εὐσεβείας ἀρχικῶς καὶ τῆς Ἠθικῆς, ἀφ' ὅτου ὑπεχώρησεν ὁ ὑπερφυσικὸς παράγων)[3], ὁ Ἀριστοτέλης ἐπεχείρησε νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἀξίαν τῆς ἀρετῆς ἐπὶ καθαρῶς ὑποκειμενικῶν βάσεων. Ἐθεώρησε διὰ τὸν λόγον αὐτὸν τὴν ἄγνοιαν («τὸ δ' ἑκόντα εἰδότα καὶ ὃν καὶ ᾧ καὶ ὥς»)[4] καὶ τὸν ἐξαναγκασμὸν («βίαιον δ' οὗ ἡ ἀρχὴ ἔξωθεν, τοιαύτη οὖσα ἐν ᾗ μηδὲν συμβάλλεται ὁ πράττων ἢ πάσχων»)[5] ὡς τὰ μόνα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα αἴρουν τὸν ἐθελούσιον χαρακτῆρα τῆς ἠθικῆς ἐκφράσεως. Βεβαίως ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα, ἐὰν ἡ πρᾶξις εἶναι ἀκουσία ἢ ἑκουσία, ὁσάκις «μὴ ἀγνοῶν τις πράττει»[6], δὲν εἶναι πάντοτε σαφὴς καὶ πρέπει νὰ ὑπολογίσῃ κατὰ πόσον εἰς τὴν ἐκδήλωσιν τῆς ἐνεργείας ὑπερενικήθη ἀντίστασις: «Ὁ γὰρ δι' ἄγνοιαν πράξας ὁτιοῦν, μηδέν τι δυσχεραίνων τῇ πράξει, ἑκὼν μὲν οὐ πέπραχεν, ὅ γε μὴ ᾔδει, οὐδ' αὖ ἄκων, μὴ λυπούμενός γε»[7]. Κατὰ παρόμοιον τρόπον δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐκβιασμός, ὅ,τι πράττεται ὑπὸ τὸ κράτος μιᾶς ἐσωτερικῆς παρορμήσεως: «Ἄτοπον δὲ ἴσως ἀκούσια φάναι ὧν δεῖ ὀρέγεσθαι»[8], ἐπὶ παραδείγματι «τὰ διὰ θυμὸν ἢ δι' ἐπιθυμίαν»[9]. Ὅσοι ἐπίσης προβάλλουν ὡς δικαιολογίαν τὸν βιασμὸν τῆς θελήσεώς των εἰς περιπτώσεις, ὅπου ὑ-

1. Στοβαίου III 9, 15 (p. 349).
2. Ἴδε Σ. Δ. Κυριαζοπούλου: Τὸ γεγονὸς τῆς φιλοσοφίας, ὡς ἀν. σ. 68/69.
3. » » : Ἡ καταγωγὴ τοῦ Τεχνικοῦ πνεύματος, Ἀθῆναι 1965, σ. 109.
4. Ἠθ. Νικ. Ε' 11 (p. 1136 a 32).
5. » » Γ' 1 (p. 1110 a 1—3). Πρβλ. p. 1109 b 35 — 1110 a 1, 3, p. 1111 a 22.
6. » » Γ' 7 (p. 1114 a 12/13).
7. » » Γ' 2 (p. 1110 b 19—22).
8. » » Γ' 3 (p. 1111 a 29/30).
9. » » Γ' 3 (p. 1111 a 24/25).

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

πάρχει μὲν ἐξωτερικὴ αἰτία, εὐχαρίστως ὅμως ὑπακούουν ἢ τοὐλάχιστον χωρὶς ἀποφασιστικὴν ἀντίδρασιν, δὲν πρέπει νὰ ληφθοῦν σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν: «Γελοῖον δὲ τὸ αἰτιᾶσθαι τὰ ἐκτός, ἀλλὰ μὴ αὐτὸν εὐθήρατον ὄντα ὑπὸ τῶν τοιούτων.. ἔοικε δὴ τὸ βίαιον εἶναι οὗ ἔξωθεν ἡ ἀρχή, μηδὲν συμβαλλομένου τοῦ βιασθέντος»[1].

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ Ἀριστοτέλης ἐστήριξε τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως εἰς τὴν δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ διαπράττῃ ὄχι μόνον τὰ πρέποντα, ἀλλὰ καὶ ὅ, τι ἀποδοκιμάζεται ἠθικῶς. Ἐὰν ὁ Σωκράτης ἦτο πεπεισμένος, ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ἐφ' ὅσον γνωρίζει περὶ τίνος πρόκειται, ἐκλέγει κατ' ἀνάγκην τὸ ἄριστον, ὥστε νὰ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐνεργήσῃ ἐν ἐπιγνώσει κατὰ τρόπον ἀπαράδεκτον, ὁ Ἀριστοτέλης ἀντέτεινεν, ὅτι «τὸ λέγειν οὐδεὶς ἑκὼν πονηρός.. ἔοικε ψευδεῖ»[2], διότι — κατὰ τὴν γνώμην του — ἡ πρᾶξις δὲν ἦτο ἔργον τῆς διανοίας, ἀλλὰ τῆς βουλήσεως. Ἡ σωκρατικὴ ἄποψις παρέβλεπεν ἐπίσης τὴν ἐνοχὴν τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος δὲν κατεδίκαζε τὴν βίαν, ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς ὁποίας διέπραττε τὴν ἀντικοινωνικὴν ἐνέργειαν. Ἐπὶ πλέον δὲν ἐλάμβανεν ὑπ' ὄψιν τὴν δύναμιν τῆς συνηθείας, ἡ ὁποία κατευθύνει ἐκ τῶν ἔσω τὴν πρακτικὴν ἐνέργειαν. Παρ' ὅτι ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει τότε πῶς πρέπει νὰ φερθῇ, ἐν τούτοις δὲν ἐλέγχει τὸν ἑαυτόν του, διὰ νὰ πράξῃ, ὅπως τοῦ ἐπιβάλλεται ὑπὸ τῆς κακῆς ἕξεως, τὴν ὁποίαν ἀπέκτησεν: «Ὁ μὲν ἀκρατὴς εἰδὼς ὅτι φαῦλα, πράττει διὰ τὸ πάθος»[3]. Ὁ Ἀριστοτέλης λοιπὸν δὲν «πιστεύει, ὅπως ὁ Σωκράτης, ὅτι ἡ γνῶσις εἶναι ἰσχυροτέρα παντὸς ἄλλου εἰς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα» καὶ διὰ τοῦτο δὲν «παραμένει καθαρῶς Σωκρατικὸς» φιλόσοφος εἰς τὰ θέματα τῆς ἠθικῆς ζωῆς, ὅπως θὰ τὸν ἤθελεν ὁ R. Robinson[4], ἀλλ' ἰδίως εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ἀκρασίας ἀντιπαραθέτει τὸν ἐσωτερικὸν ἐξαναγκασμὸν πρὸς τὴν κριτικὴν στάσιν. Εἰς τὴν προκειμένην βεβαίως περίπτωσιν, ἡ ὁποία διαφέρει τῶν ὑπολοίπων ἀποφασιστικῶν στιγμῶν τῆς ζωῆς, ὁπότε δὲν ἐπενεργοῦν ξένοι πρὸς τὴν ἠθικὴν θέλησιν παράγοντες, αἴρεται ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως, ἡ ὁποία ὅμως ὑπῆρχε, προτοῦ ἐπιτρέψῃ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς παθολογικῆς ῥοπῆς: «Τῶν μὲν γὰρ πράξεων ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τοῦ τέλους κύριοί ἐσμεν, εἰδότες τὰ καθ' ἕκαστα, τῶν ἕξεων δὲ τῆς ἀρχῆς, καθ' ἕκαστα δὲ ἡ πρόθεσις οὐ γνώριμος, ὥσπερ ἐπὶ τῶν ἀρρωστιῶν· ἀλλ' ὅτι ἐφ' ἡμῖν ἦν οὕτως ἢ μὴ οὕτω χρήσασθαι, διὰ τοῦτο ἑκούσιοι»[5]. Ὅσοι λοιπὸν ὑποτιμοῦν τὸ

---

1. Ἠθ. Νικ. Γ' 1 (p. 1110 b 13 — 17).
2. » » Γ' 7 (p. 1113 b 14/15).
3. » » Η' 2 (p. 1145 b 12/13).
4. Aristotle on Acrasia («Essays in Greek Philosophy», Oxford 1969 σ. 144, 156).
5. Ἠθ. Νικ. Γ' 8 (p. 1114 b 31 — 1115 a 3).

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π. ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

γεγονός, ὅτι διὰ τῶν ἐπανειλημμένων πράξεων δημιουργοῦνται ἀσυναισθήτως καταστάσεις, ὑπὸ τῶν ὁποίων προσδιορίζεται ἡ συμπεριφορά, μαρτυροῦν παντελῆ ἔλλειψιν ἠθικῆς εὐαισθησίας: «Τὸ μὲν οὖν ἀγνοεῖν ὅτι ἐκ τοῦ ἐνεργεῖν περὶ ἕκαστα αἱ ἕξεις γίνονται, κομιδῇ ἀναισθήτου»[1].

Εἰς τὴν ταύτισιν τοῦ γνωσεολογικοῦ καὶ τοῦ βουλητικοῦ στοιχείου ὁ Σωκράτης παρεγνώριζε πρὸ πάντων τὸ γεγονός, ὅτι προκειμένου περὶ τοῦ ἤθους δὲν ἐνδιέφερε κυρίως ἡ διαπίστωσις ὡρισμένων σχέσεων, ἀλλ' ἡ ἐπέμβασις εἰς τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει τὴν διαμόρφωσίν της. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ μεταβλητότης τῶν ἠθικῶν πραγμάτων προσφέρει τὴν δυνατότητα εἰς τὸν ἄνθρωπον νὰ θελήσῃ καὶ νὰ ἐνεργήσῃ καὶ ὄχι μόνον νὰ γνωρίσῃ, πῶς παρουσιάζεται ὁ κόσμος, ὁπότε ἡ γνῶσις θὰ εἶχεν ἀναγκαστικὸν χαρακτῆρα, ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν καθαρῶν γεωμετρικῶν μεγεθῶν. Ἐὰν ὁ ἐνεργητικὸς βίος ἐντὸς τῆς πόλεως εἶχεν ὡς μόνην προϋπόθεσιν τὴν διάκρισιν τοῦ ἀγαθοῦ ἐκ τοῦ κακοῦ, ὁ διδάσκαλος τοῦ Πλάτωνος θὰ εἶχε δίκαιον νὰ ὑποθέτῃ, ὅτι «πάντες οἱ τὰ αἰσχρὰ καὶ κακὰ ποιοῦντες ἄκοντες ποιοῦσιν»[2]. Τὸ γεγονὸς ὅμως καὶ μόνον, ὅτι ὁ ἄνθρωπος προτίθεται καὶ ἀποφασίζει νὰ πράξῃ, σημαίνει διὰ τὸν μαθητὴν τοῦ Πλάτωνος, ὅτι δὲν ἐξαναγκάζεται: «Οὐκ ἔστι βουλεύσασθαι περὶ τῶν ἐξ ἀνάγκης ὄντων»[3]. Ἐφ' ὅσον ἑπομένως ἀφετηρία τῶν πράξεων εἶναι ἡ θέλησις ἀναλόγως τῆς ἠθικῆς της ποιότητος, ἡ προτίμησις τοῦ κακοῦ εἶναι δυνατὴ καὶ διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἀκεραία ἡ εὐθύνη διὰ τὸν δράστην, ἐφ' ὅσον δὲν τὸν ἐπηρεάζουν βίαιοι παράγοντες ἢ δὲν ἐγκρίνει τὴν βίαν.

Περὶ τὸ τέλος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ὁπότε τὰ φαινόμενα τοῦ κόσμου ἔπρεπε νὰ διέπωνται ἀνεξαρτήτως τοῦ φυσικοῦ ἢ τοῦ πνευματικοῦ των χαρακτῆρος ὑπὸ μιᾶς αὐστηρᾶς νομοτελείας, ἐθεωρήθη καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ὡς ὑπέρμαχος τοῦ προσδιορισμοῦ τῶν πράξεων ἀσχέτως ἢ ἐναντίον τῆς βουλήσεως. Ἡ ἐκτίμησις τῆς δυνάμεως τοῦ ἔθους διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς ἀπαιτήσεως τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι «ἀξιοῦσι, ὥσπερ ἐξ ἀνθρώπου ἄνθρωπον καὶ ἐκ θηρίων γίνεσθαι θηρίον, οὕτω καὶ ἐξ ἀγαθῶν ἀγαθόν»[4], ἦτο ἀπόδειξις τῶν «ντετερμινιστικῶν» του διαθέσεων[5]. Αὐτὸς ὅμως ἀκριβῶς ὁ τονισμὸς τοῦ ἔθους καὶ ἡ ἀξίωσις τῆς δημιουργίας ἀγαθῶν πολιτῶν, οὕτως ὥστε νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐκπαιδεύσουν ὀρθῶς τὴν νέαν γενεὰν («βελτίους εἰκὸς τοὺς ἐκ βελτιόνων»)[6], ἀποδεικνύει τὴν ὀδυ-

1. Ἠθ. Νικ. Γ' 5 (p. 1114 a 9/10).
2. Πλάτωνος: Πρωταγόρου 345 D.
3. Ἠθ. Νικ. Ζ' 5 (p. 1140 a 35/36).
4. Πολ. Α' 6 (p. 1255 b 1/2).
5. Ἴδε H. Hildebrand: Aristoteles Stellung zum Determinismus und Indeterminismus, Leipzig ἄ. χρ., σ. 60/61.
6. Πολ. Γ' 13 (p. 1283 a 36).

Ε.Υ.Δ.Ο.Σ Κ.τ.Π ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

νηρὰν διαπίστωσιν τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι δυνατόν, ἐὰν ἀφεθῇ ἐλεύθερος εἰς τὴν διάθεσιν τῶν ἐσωτερικῶν του τάσεων καὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων, νὰ στραφῇ ἀναλόγως τῶν συνθηκῶν πρὸς οἱανδήποτε κατεύθυνσιν.

Ἐὰν δηλαδὴ χρειάζεται ἡ πολιτικὴ ἀγωγή, αὐτὸ δὲν σημαίνει, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀδύνατον νὰ πράξῃ, ὅπως νομίζει, ἀλλ' ὅτι (ἐπειδὴ ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ ἐνεργῇ κατὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον τρόπον αὐθαιρέτως ἢ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς λογικῆς καὶ πολὺ περισσότερον τῶν κλίσεων τοῦ χαρακτῆρος, τὸν ὁποῖον διαμορφώνει ἀδέσποτος ἢ διὰ τῆς φροντίδος τῶν ἐναρέτων) εἶναι κατὰ βάσιν κύριος τῶν πράξεών του. Ὁ Ἀριστοτέλης μὲ ἄλλους λόγους βασίζει τὸ ἠθικόν του σύστημα ἐπὶ τοῦ αὐτεξουσίου, ἐπειδὴ προσδιορίζεται ὁ τρόπος διαγωγῆς. Ἡ διαφορά του ἔναντι τοῦ Πλάτωνος καὶ γενικῶς τῆς πολιτικῆς ἐποχῆς, τὴν ὁποίαν εἶχε χαρακτηρίσει πρὸ πάντων ἡ λογικὴ διοίκησις τῆς ζωῆς, ἔγκειται εἰς τὴν ἄποψιν, ὅτι διὰ τὴν πρακτικὴν συμπεριφορὰν δὲν ἀρκεῖ πλέον ἡ ἐπιχειρηματολογικὴ ἀνάπτυξις τῆς γενικῆς ἀπαιτήσεως. Διὰ νὰ ὁρισθῇ αὐτὴν τὴν φορὰν ἡ πρᾶξις ἐκ τῶν ἔσω, πρέπει νὰ ἐπαναληφθῇ, μέχρις ὅτου ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς ἐνεργείας γίνῃ ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου ψυχικὸν καθεστώς. Ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος εἶναι βασικῶς ἐλεύθερος, παρουσιάζει μεταξὺ τῶν ἐμβίων τὴν μεγαλυτέραν ἐπιδεκτικότητα ἐθισμοῦ, οὕτως ὥστε νὰ ζῇ ἐντὸς τοῦ ἀστικοῦ του περιβάλλοντος κατὰ τὸν ἁρμόζοντα τρόπον, ὅταν ἐφαρμόζῃ ἐκ συστήματος, ὅ,τι ἐπιβάλλεται νὰ συμβῇ: «Οὕτω δὴ καὶ τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα, τὰ δὲ σώφρονα σώφρονες, τὰ δ' ἀνδρεῖα ἀνδρεῖοι· μαρτυρεῖ δὲ καὶ τὸ γινόμενον ἐν ταῖς πόλεσιν· οἱ γὰρ νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθούς»[1].

8. *Ὁ πολιτικὸς δρόμος τῆς ἀρετῆς ἐκ τῶν ἄκρων πρὸς τὴν μεσότητα*

Ὅ,τι χαρακτηρίζει τὸν ἀριστοτέλειον τρόπον ἐρεύνης τῆς ἀστικῆς διαγωγῆς εἰς τὴν τελικήν του φάσιν, εἶναι πρὸ πάντων τὸ γεγονός, ὅτι ὁ λόγος δὲν ὑπέταξε τὴν πρᾶξιν εἰς τὸν κανόνα, ἀλλ' εἰς τὸν ἠθικὸν χαρακτῆρα. Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀνέπτυξε μίαν προστακτικὴν Ἠθικήν, ἡ ὁποία νὰ ἰσχύῃ ἀπροσώπως, ὅπως συνέβη ἀργότερον εἰς τὸν Εὐρωπαϊκὸν χῶρον διὰ τοῦ Kant κυρίως, ὁ ὁποῖος μετέφερεν εἰς τὴν φιλοσοφίαν τὴν ὁλοκληρωτικὴν διάθεσιν τοῦ ἀπολυταρχικοῦ πολιτεύματος, ἀλλὰ μίαν Ἠθικὴν τῶν ἐναρέτων ἐνεργειῶν[2].

---

1. Ἠθ. Νικ. Β' 1 (p. 1103 a 34 — b 4).
2. Πρβλ. É. Bréhier: Un Système préscientifique: L'atomisme, Aristote et l'esprit encyclopédique («Études de Philosophie antique», Paris 1955, σ. 69).

Κατὰ τὴν ἄποψίν του τὸ καθῆκον δὲν ἦτο ἐφαρμογὴ μιᾶς διαταγῆς, ἀλλ' ἡ ἐσωτερικὴ κλίσις, ἡ ὁποία ἔχει τὴν ἰδιότητα νὰ συνδέῃ δύο ἀντιρρόπους τάσεις τῆς ψυχῆς. Τὴν ἐποχήν, κατὰ τὴν ὁποίαν κατέρρεε τὸ πολικὸν ἐπίτευγμα τῆς Ἑλλάδος: ἡ ἐξάρτησις τοῦ δημοσίου βίου ἐκ τῆς γενικῆς κρίσεως, ἡ ὁποία ἐπέβαλλε τὸν μετριασμὸν τῶν ἀπαιτήσεων καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὅ,τι ἀπέκλειε τὰ ἄκρα, δὲν ἦτο δυνατὸν ὁ Ἀριστοτέλης νὰ παρακάμψῃ τὴν μεσότητα εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ προβλήματος τῆς ἀρετῆς. Ἡ διαμαρτυρία διὰ τὴν τροπὴν τῶν πολιτικῶν πραγμάτων, τὴν ἐπικράτησιν καὶ πάλιν τῆς ὑπερβολῆς, τὴν ἔλλειψιν μετριοπαθείας, τὸν χλευασμὸν τοῦ νόμου, τὴν ἐπιδίωξιν τοῦ ἰδιωτικοῦ συμφέροντος, τὴν ἄμβλυνσιν τοῦ ἠθικοῦ αἰσθητηρίου καὶ τὴν ἔξαρσιν τῶν ἀντικοινωνικῶν διαθέσεων ἐξεφράσθη ρητῶς εἰς τὴν ἀπαισιοδοξίαν τοῦ συγγραφέως τῶν «Ἠθικῶν μεγάλων» τὴν ἐποχὴν τοῦ Θεοφράστου: «Πρὸς ἃ μᾶλλον πεφύκαμεν, ταῦτα μᾶλλον ἐναντία τῷ μέσῳ· οἷον πεφύκαμεν μᾶλλον ἀκόλαστοι εἶναι ἢ κόσμιοι»[1]

Ἀπὸ τῶν παραμονῶν δμως τῆς καταλύσεως τῶν αὐτονόμων πολιτευμάτων τῆς Ἑλλάδος διὰ τῆς βίας τοῦ Μακεδονικοῦ κράτους ὁ «μέτριος βίος καὶ φιλάνθρωπος»[2] εἰς τὴν νομοθετικήν του ἔκφρασιν, ἡ ὁποία εἶχε τὴν τάσιν «ὑπὲρ τῶν πολλῶν κεῖσθαι»[3], ἐπλησίαζεν εἰς τὸ ἱστορικόν του τέλος. Ἐὰν ὁ ἀριστοκράτης Πλάτων ὑπερεθεμάτισε τὴν ἀπόκλισιν αὐτὴν ἐκ τοῦ κέντρου, διὰ νὰ θέσῃ τὴν πόλιν ὑπὸ τὸν ἔλεγχον θεοπνεύστων νομοθετῶν καὶ γενικῶς τοὺς ἀνθρώπους εἰς μίαν μεταφυσικὴν κατεύθυνσιν ὑπεράνω τῶν ἀνθρωπίνων μέτρων, ὁ μέτοικος καὶ διὰ τοῦτο ἀμέτοχος τῆς πολιτικῆς δραστηριότητος καὶ προσδοκίας[4] (διὰ τὸν λόγον δμως αὐτὸν ἐγγύτερος πρὸς τὴν κοινὴν στάσιν) Ἀριστοτέλης ἐπεχείρησεν ἀντιθέτως νὰ συγκρατήσῃ τὴν πόλωσιν τῶν πνευμάτων, τὸν ἐξτρεμισμὸν εἰς τὴν πολιτικήν, τὸν ἀναχωρητισμὸν εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὸν μυστικισμὸν εἰς τὴν εὐσέβειαν διὰ τῆς προβολῆς τοῦ ἐμβλήματος τῆς μεσαίας τάξεως ὡς οὐσίας τῆς ἀρετῆς: «Ἐν πᾶσιν ἡ μεσότης ἐπαινετόν, τὰ δ' ἄκρα οὔτ' ὀρθὰ οὔτ' ἐπαινετά, ἀλλὰ ψεκτά»[5]. Μεταξὺ δειλίας καὶ θράσους συγκεκριμένως προτιμητέα ἦτο ἡ «ἀνδρία», μεταξὺ φιλαργυρίας καὶ σπατάλης ἡ «ἐλευθεριότης», μεταξὺ ἀναισθησίας καὶ φιληδονίας ἡ «σωφροσύνη», μεταξὺ ἀπαθείας καὶ ὀξυθυμίας ἡ «πραότης»[6].

1. Ἠθ. μεγ. Α' 9 (p. 1186 b 26 — 28).
2. Δημοσθένους: Κατὰ Μειδίου 184/85 (p. 574).
3. » : » » 57 (p. 532).
4. Ἴδε M. Prélot: Histoire des idées politiques, Paris 1970[4], σ. 77.
5. Ἠθ. Νικ. Β' 7 (p. 1108 a 15/16. Πρβλ. Β' 5 (p. 1106 b 27/28), 9 (p. 1109 a 20), 13 (p. 1127 a 16/17), Ἠθ. Εὐδ. Β' 3 (p. 1220 b 34/35), 5 (p. 1222 a 10/11), Πολ. Δ' 11 (p. 1295 a 37).
6. Ἠθ. Νικ. Β' 7 (p. 1107 a 33 — b 10, 1108 a 4 — 9). Πρβλ. Ἠθ. Εὐδ. Β' 3 (p. 1220 b 37 — 1221 a 12).

Ε.Υ.Δ.Π. ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

'Αφ' ὅτου ὁ Φωκυλίδης διεκήρυξε

«πολλὰ μέσοισιν ἄριστα· μέσος θέλω
ἐν πόλει εἶναι»[1],

ἡ ἀρετὴ ἐνεφανίσθη ὡς «μέσον τι ὑπερβολῆς καὶ ἐλλείψεως»[2]. Προτοῦ ὅμως τὸ πολίτευμα στηριχθῇ ἐπὶ τοῦ δήμου, τὸ κοινωνικὸν ἰδεῶδες συνίστατο εἰς τὴν ὑπεροχὴν τοῦ ἑνὸς ἐπὶ τῶν πολλῶν, ὅπως παρουσιάζεται εἰς τὴν ὁμηρικὴν παραίνεσιν: «Αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων»[3]. Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν τῶν εὐπατριδῶν τῆς 'Ιωνίας ἡ ἀρετὴ ἔχει πολεμικὸν ἢ ἀθλητικὸν χαρακτῆρα[4]. 'Αργότερον εἰς τὴν Βοιωτίαν, ὁπότε ὁ πόλεμος ἔχασε διὰ τῆς ἐξισορροπήσεως τῶν δυνάμεων τὴν ζωτικήν του σημασίαν καὶ οἱ γαιοκτήμονες ἢ ὅσοι ἐπεχείρησαν νὰ σφετερισθοῦν τοὺς ἀγροὺς διὰ τῆς δολοπλοκίας, δὲν θέλουν νὰ ἐργάζωνται χάριν τῆς ἀπολαυῆς τοῦ ξένου κόπου, ἡ ἀρετὴ ἀποβάλλει τὴν ἀριστοκρατικὴν καὶ τὴν ἀγωνιστικήν της ἔννοιαν διὰ νὰ παρουσιάσῃ τὴν ἀποκορύφωσιν τοῦ ἐργατικοῦ καὶ δικαίου βίου*. 'Εντὸς τοῦ ἄστεος ἐν συνεχείᾳ διὰ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν «μέσων»[5] πολιτῶν ἀνέπτυξε τὴν καθαρῶς ἠθικήν της διάστασιν, ὅπως τὴν καθιέρωσεν ἡ πληθυντικὴ ἐξουσία. Μετὰ τὴν πολιτικὴν ὅμως καταστροφὴν τοῦ νόμου, ὁ ὁποῖος εἶχε κατοχυρώσει τὴν κεντρομόλον θέλησιν τῶν περισσοτέρων, ἡ ἀρετὴ καλεῖται ὑπὸ τοῦ 'Αριστοτέλους νὰ λαμπρύνῃ τὴν ἀνατρεπομένην κυριαρχίαν τῆς μεσαίας τάξεως, τῆς γενικῆς ἀξιώσεως ἀντὶ τῶν ἀκραίων ἐξαιρέσεων, εἰς τὸν ἰδιωτικὸν βίον. 'Υπὸ τοὺς ὅρους αὐτοὺς ἀποκτᾷ ψυχολογικὴν ἔννοιαν, διὰ νὰ τονίσῃ τὴν ἰσχὺν τοῦ χαρακτῆρος, ὁ ὁποῖος ἦτο δυνατὸν νὰ χειραγωγηθῇ διὰ τῆς λογικῆς καὶ τοῦ ἐθισμοῦ πρὸς τὴν ἀπαιτουμένην πολιτικὴν κατεύθυνσιν «περὶ μέσ' ἄττα καὶ μεσότητά τινα»[6].

9. Προδίδει φιλαυτίαν ἡ σύγκλισις τῶν ἐναντίων τάσεων τῆς ψυχῆς;

'Η ἀντίληψις τῆς ἀρετῆς ὡς μεσότητος δύο ἀντιρρόπων ψυχικῶν κλίσεων ἔμεινε μοναδικὴ κατὰ τὴν μεταγενεστέραν 'Αρχαιότητα, διότι

1. 'Απόσπ. 12 (Diehl), 'Αριστοτέλους: Πολ. Δ' 11 (p. 1295 33/34).
2. 'Ηθ. Νικ. Β' 5 (p. 1106 a 28/29).
3. 'Ομήρου Λ' 784.
4. 'Ιδε W. Jaeger: Paideia, Berlin — Leipzig I τόμ. 1934, σ. 27.

* «Τῆς δ' ἀρετῆς ἱδρῶτα θεοὶ προπάροιθεν ἔθηκαν
ἀθάνατοι· μακρὸς δὲ καὶ ὄρθιος οἶμος ἐς αὐτὴν
καὶ τρηχὺς τὸ πρῶτον· ἐπεὶν δ' εἰς ἄκρον ἵκηται
ῥηιδίη δὴ ἔπειτα πέλει, χαλεπή περ ἐοῦσα».
('Ησιόδου: Ἔργων καὶ ἡμερῶν 289 — 92).

5. Πολ. Δ' 3 (p. 1289 b 31, 11 (p. 1295 b 3, 1296 a 19), Ζ' 4 (p. 1319 b 13/14), 'Ηθ. Νικ. Δ' 8 (p. 1124 b 20).
6. » Εὐδ. Β' 2 (p. 1220 b 34/35).

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Ι
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006